

Таким чином, видовий склад культурних рослин з Нижнього Подністров'я практично нічим не відрізняється від інших областей античного світу Північного Причорномор'я. Різняться лише кількісним співвідношенням. Чи є воно результатом загальних закономірностей природно-економічних особливостей регіону, чи наслідком випадковості у вибірці археологічного матеріалу, покажуть лише дальші дослідження.

Н. Н. КУЗЬМИНОВА
С. Б. ОХОТНИКОВ

**Культурные растения Нижнего Поднестровья
в VI—V вв. до н. э.
(по данным палеоботанического анализа)**

Резюме

В статье на основе изучения зерен на обломках обмазки и керамики дается палеоботаническое описание растений, возделываемых населением Нижнего Поднестровья в VI—V вв. н. э. Здесь культивировались просо, ячмень, несколько видов пшеницы, возможно, плодовые растения — яблони и кизил. Изучение непосредственных остатков зерен привело к мысли, что злаки высевались по пласту, т. е. на целинных землях. В целом видовой состав культурных растений аналогичен другим областям Северного Причерноморья античного времени.

¹ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. — М., 1975. — С. 180—197; Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Л., 1978. — С. 103—113; Николаенко Г. М., Янушевич З. В. Культурные растения из раскопок сельской округи Херсонеса // КСИА АН СССР. — 1981. — № 168. — С. 26—34.

² Охотников С. Б. О земледелии архаических поселений Нижнего Поднестровья // Памятники культур Северного Причерноморья. — Киев, 1979. — С. 39.

³ Кругликова И. Т. Отчет о работах Восточно-Крымского отряда Причерноморской экспедиции ИИМК АН СССР // Арх. ИА АН СССР. — Р-1. — № 14881. — Рис. 18.

⁴ Охотников С. Б. О характере греко-варварских взаимоотношений в Нижнем Поднестровье в VI—V вв. до н. э. // Ранний железный век в Северо-Западном Причерноморье. — Киев, 1984. — С. 49—62.

⁵ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. — М., 1982. — С. 228, коммент. 205.

⁶ Латышева В. А. Раскопки античного поселения Маслины в Северо-Западном Крыму // КСИА АН СССР. — 1978. — № 156. — С. 60.

⁷ Янушевич З. В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. — Кишинев, 1976. — С. 160—161.

⁸ Щеглов А. Н. Указ. соч. — С. 104—105; Николаенко Г. М., Янушевич З. В. Указ. соч. — С. 30—31.

⁹ Николаенко Г. М., Янушевич З. В. Указ. соч. — С. 32.

¹⁰ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. — С. 196.

Є. В. ЯКОВЕНКО

**«Лавка ювеліра»
на Єлизаветівському городищі**

Єлизаветівське городище на Дону у V—III ст. до н. е. було найбільшим «варварським» торгово-ремісничим центром Північного Причорномор'я. Ряд факторів: чимала територія (близько 52 га), міцна система оборонних споруд, численні рештки ремісничого виробництва і торговельної діяльності — дали можливість авторам розкопок Й. Б. Брашинському та Қ. Қ. Марченку висунути і обґрунтувати гіпотезу щодо приналежності цієї пам'ятки до поселень міського типу¹. Серед базових економічних функцій Єлизаветівського поселення найяскравіше відбилася в археологічному матеріалі торговельна.

Ця сторона життєдіяльності городища ілюструється насамперед величезною кількістю амфорного матеріалу (13—14 тис. посудин на 1 га в межах «акрополя» та 2 тис. на периферійній частині городища),

вивчення якого привело авторів розкопок до висновку, що «основною функцією поселення була роль торгового посередника між греками і племенним світом величезних територій східної частини Південно-Східної Європи. Саме ця функція сприяла перетворенню Єлизаветівського поселення у великий центр міського типу і визначала його дальший розвиток»².

Серед численних археологічних матеріалів, які вказують на торговельну діяльність Єлизаветівського городища, значне місце належить решткам фундаментальних споруд. Останні могли служити складськими приміщеннями для товарів, що призначалися на продаж. Привертає увагу найбільш відомий «дім внноторговця» на «акрополі» городища, де знайдено погребі-сховища амфорної тари, що містили 150 амфорних клейм і дві гирі-важки. Цей яскравий і значний за своєю інформативністю торговельний комплекс досліджено у 1971—1972 рр.³

У результаті розкопок наступних років були одержані нові дані, що не лише підтвердили, а й поповнили гіпотезу Й. Б. Брашинського про специфіку греко-варварської торгівлі взагалі і на Єлизаветівському городищі зокрема. Йдеться про так званий «пульсуючий» характер цієї торгівлі, коли в результаті оптових операцій вино закупалося значними партіями. Про це свідчать великі серії амфор однієї майстерні або одного року випуску. В 1980 р. розкрито кілька таких «одноразових скидів» амфор у котлованах будівельних комплексів XVII і XVIII, зокрема у комплексі XVII це підтверджено однаковими серіями клейм майстерень Фасоса і Гераклеї⁴.

Слід відзначити, що місцезнаходження решток амфорних складів, у тому числі і «дім вииторговця», зосереджені в межах Єлизаветівського «акрополя», який являє собою центральну, найбільш заселену, частину городища площею близько 12 га. Він оточений глибоким клінонодібним ровом шириною до 8 м і подвійною лінією земляних валів, по гребеню яких ішла турлучно-глинобитна додаткова конструкція⁵.

В спеціальному дослідженні про грецький керамічний імпорт з Нижнього Дону Й. Б. Брашинський відмічав, що хоча ввіз вина «складав львину долю» всього імпорту, але загалом асортимент товарів, що ввозилися греками, був значно ширшим; поряд з керамікою дослідник назвав одяг, тканини, металеві вироби і намисто⁶. Інформативність намиста при дослідженні торговельних контактів, зокрема посередницької торгівлі Єлизаветівського городища, очевидне всім. Значні серії намиста, що походять з розкопок цього городища і його могильника, при порівнянні з аналогічними знахідками на городищах, поселеннях і могильниках Середнього і Нижнього Дону підтвердили думку про широкий імпорт античних прикрас через посередництво Єлизаветівського торгового центру⁷.

Проте до останнього часу ця гіпотеза базувалася головним чином на знахідках цих прикрас у могильниках Середнього і Нижнього Подоння. Прямі докази вірогідності цієї гіпотези одержані у 1980 р. при дослідженні будівельного комплексу XVIII⁸. Він знаходився на розкопі XIV у північній частині «акрополю» і являв собою прямокутну споруду, орієнтовану за віссю північ—південь. Котлован комплексу, заглиблений від рівня давньої поверхні на 2,4 м, займав площу 24 м². Стіни споруди зведені традиційним для Єлизаветівського городища способом — турлучно-стовпова конструкція. Про це свідчать ями від опорних стовпів і канавки від турлучних стінок, що збереглися по периметру котлована. Привертають увагу розміри основних опорних стовпів по кутам споруди і в центрі довгих стін, а також надзвичайна густота всієї стовпової системи — ями розташовані на відстані 0,2—0,5 м одна від одної (рис. 1). Безсумнівно, що подібна конструкція була розрахована на надто велике навантаження, тому не виключено існування в цій споруді додаткового поверху.

При розчистці комплексу XVIII простежено рівень підлоги — глинобитної долівки із залишками очеретяної циновки. Приміщення

мало два овальних заглиблення — льохи (західний глибиною 0,4 м і південно-східний — до 0,94 м). У південно-східному льосі знайдено свинцеву гирю-важок в 1/4 аттичної міни доброї збереженості, на якому з обох боків є кілька графіті, в тому числі і напис, що засвідчує вагу — ТЕТАРН (рис. 2, 3).

Привертають увагу знахідки з підлоги в комплексі XVIII. Вже сам факт збереженості різноманітних предметів на рівні підлоги незвичайний для Єлизаветівського городища. Як правило, у всіх досліджених будівельних комплексах на рівні підлоги знахідки відсутні. Це дало підставу вважати, що житлові і господарчі споруди не загинули раптово, під час нападу або пожежі; жителі залишили їх поступово — вони мали час зібрати свої речі. Саме тому під час розкопок *in situ* на рівні можна виявити лише те, що загубилося випадково. Під час розчистки комплексу XVIII, особливо в його центральній частині, трапилося вугілля, попіл, місцями материковий ґрунт пропікся на кілька сантиметрів до червоного кольору. Все це, безперечно, вказує на те, що споруда загинула від пожежі, чим і можна пояснити значну збереженість виявлених предметів.

Таким чином, на підлозі комплексу XVIII, особливо в його центральній частині, знайдено численні прикраси — понад 150 цілих і фрагментованих скляних намистин (пірамідальних, біконічних, провизок окоподібних та ін.), близько 20 уламків і цілих мушлів каури (рис. 2, 1), а також багатокольорні скляні підвіски у вигляді чоловічої голови. Останні представлені двома майже цілими екземплярами і 33 уламками (рис. 2, 2). Тут же знайдено уламки світлоглиняної корінфської леканіди (рис. 3, 4), пряма аналогія якій відома за знахідкою в одному з поховань Єлизаветівського могильника, опублікованій в монографії Й. Б. Брашинського⁹.

Як зазначалося, в заповненні котлована комплексу XVIII знайдено «одноразовий скид» амфор, що становили серед решти керамічних знахідок 81%, а також столовий і господарчий посуд — близько 7% та уламки ліпного посуду — до 13%. За визначенням Й. Б. Брашинського, переважають гераклеїські амфори, з яких десять — з клеймами першої половини IV ст. до н. е. (рис. 4, 1—3)¹⁰. Серед столового посуду значна доля аттичного чорнолакового і червоно-фігурного (рис. 3, 1, 3), що дає ту саму дату: дослідник особливо виділив незвичайні для городища форми глибоких кіліків (рис. 3, 2).

Тут же трапилися і численні фрагменти саманних жаровень (рис. 4, 5), що служили або переносними печами для приготування їжі, або для обігріву (житла на Єлизаветівському городищі, як правило, не мають слідів вогнищ). Дослідники вважають, що житлові приміщення могли опалюватися за допомогою переносних саманних жаровень, численні уламки яких щороку знаходять під час розкопок.

Датуючий матеріал дозволяє віднести будівельний комплекс XVIII до середини IV ст. до н. е. Таким чином, ця споруда — одна з ранніх серед відкритих на Єлизаветівському городищі. За конструктивними

Рис. 1. Будівельний комплекс № XVIII «лавка ювеліра».

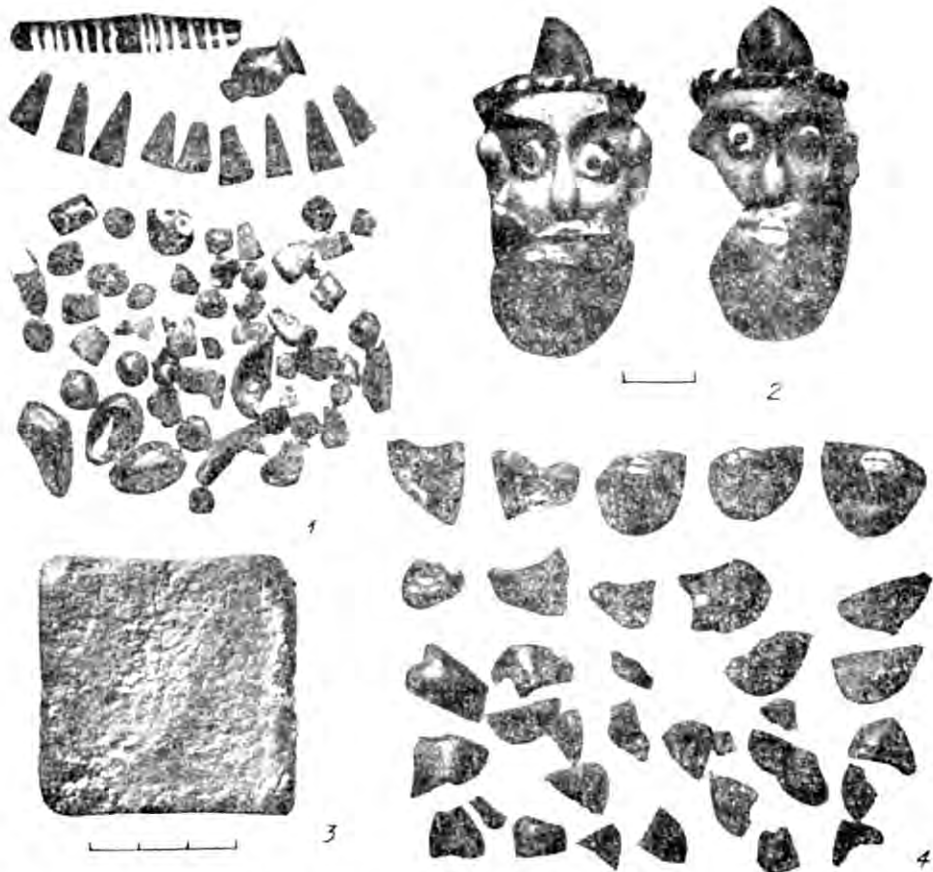

Рис. 2. Знахідки на підлозі «лавки ювеліра»:

1 — намисто різних форм; 2 — антропоморфні підвіски; 3 — свинцева гирия-важок в 1/4 атячної міни; 4 — уламки антропоморфних підвісок.

особливостями вона належить до найбільш типових для городища будівельних комплексів — прямокутних з меридіональною орієнтацією¹¹.

Очевидно, старанність спорудження, характер знахідок на рівні підлоги вказують на особливе призначення цього приміщення — тут, мабуть, знаходився дім торговця прикрасами (саме тому під час розкопок 1980 р. комплекс одержав умовну назву «лавка ювеліра»). Значна кількість різноманітного намиста, свинцевий важок, рештки туалетної шкатулки-леканіди, де могли зберігати зразки прикрас, не лишають сумнівів щодо характеру торговельної діяльності домовласника.

Функціонально близька аналогія «лавці ювеліра» на Єлизаветівському городищі, відома у Танаїсі, де на розкопі IV в приміщенні «А» знайдено 3 тис. намистин середини III ст. до н. е. На думку Т. М. Арсенєвої, і К. М. Олексієвої, це намисто виготовлене в Танаїсі, в майстерні одного майстра і призначалося для продажу. Дослідниці вважають, що намисто, найвірогідніше, продавалося на вагу¹². Такий спосіб торгівлі намистом засвідчено документально для Русі IX—X ст.¹³ У «лавці ювеліра» на Єлизаветівському городищі, на нашу думку, одержано прямі докази існування такої торгівлі намистом і для античного часу — про це свідчить 1/4 міни з льоху будівельного комплексу XVIII.

При детальному розгляді всіх різновидностей намиста, знайденого в «лавці ювеліра», привертають увагу підвіски з бірюзового скла у вигляді бородатого і окастого обличчя-маски з великим носом. Борода синього кольору, обличчя — біле, обрамлене біло-синім валиком, рот і наліпи на скронях — жовті (довжина 4,8 см, ширина 2,5 см).

Антропоморфні пронизки і підвіски відзначаються неординарністю серед загальної маси скляного намиста. В кількох спеціальних дослід-

Рис. 3. Керамічні знахідки в «лавці ювеліра»:

1 — фрагмент червонофігурного кіліка; 2 — чорнолаковий глибокий кілік; 3 — червонофігурний скіфос; 4 — кришка світлоглиняної леканіди; 5 — червоноглиняне рибне блюдо.

женнях розглядалися питання їх можливих центрів виробництва, шляхів проникнення у Східну Європу, використання як апотропеїв¹⁴.

Найповніші відомості про північнопричорноморські антропоморфні намистини зібрані в спеціальному дослідженні К. М. Олексієвої. Цікавий тип бородатих окастих облич-масок К. М. Олексієва розрізняє за кольором облич, трактовкою зачісок і борід. За її класифікацією, елизаветівські знахідки близькі до підвісок типу 462, 463. Це підвіски з Тамані, Керченського п-ова, Ольвії, Тіри, Німфею¹⁵. Найбільше елизаветівські підвіски подібні до німфейської знахідки*, хоча зачіска і борода на цій масці трактовані в іншій манері¹⁶.

Повне зведення антропоморфного намиста зібрано в спеціальній праці Т. Е. Хевернік, опублікованій у 1977 р. На підставі вивчення величезного матеріалу з музеїв Європи, Близького Сходу, Радянського Союзу дослідниця склала повний каталог знахідок скляних облич-масок і запропонувала їх класифікацію¹⁷. До каталогу увійшли 779 знахідок, поділених на 31 групу; 92 екз. мають відношення до території Радянського Союзу, серед них 25 з підвісками різних типів. За класифікацією Т. Е. Хевернік, найбільше нагадують елизаветівські знахідки наступні типи: I — Haar — und Bartlocken (6 екз.); III — Köpfchen mit Locken und Stirnleck (3 екз.); X — Langer Bart und Turban (3 екз.). За Хевернік, всі підвіски цих типів (за винятком кількох безпаспортних) походять з античних міст Тіри, Ольвії, Херсонеса і Пантікапею.

Скляні багатоколірні підвіски стали сюжетом однієї з доповідей на Цхалтубському симпозиумі 1982 р.¹⁸ Автори доповіді навели нові дані про виробництво цих виробів у Карфагені й інших центрах Північної Африки на основі публікацій зарубіжних спеціальних видань останніх років. Проте деякі висновки авторів доповіді щодо ареалу цих прикрас і їх датування здаються недостатньо переконливими. Зокрема,

* Зберігається у фондах Державного Ермітажу в Ленінграді (фонд. НФ—60, № 467).

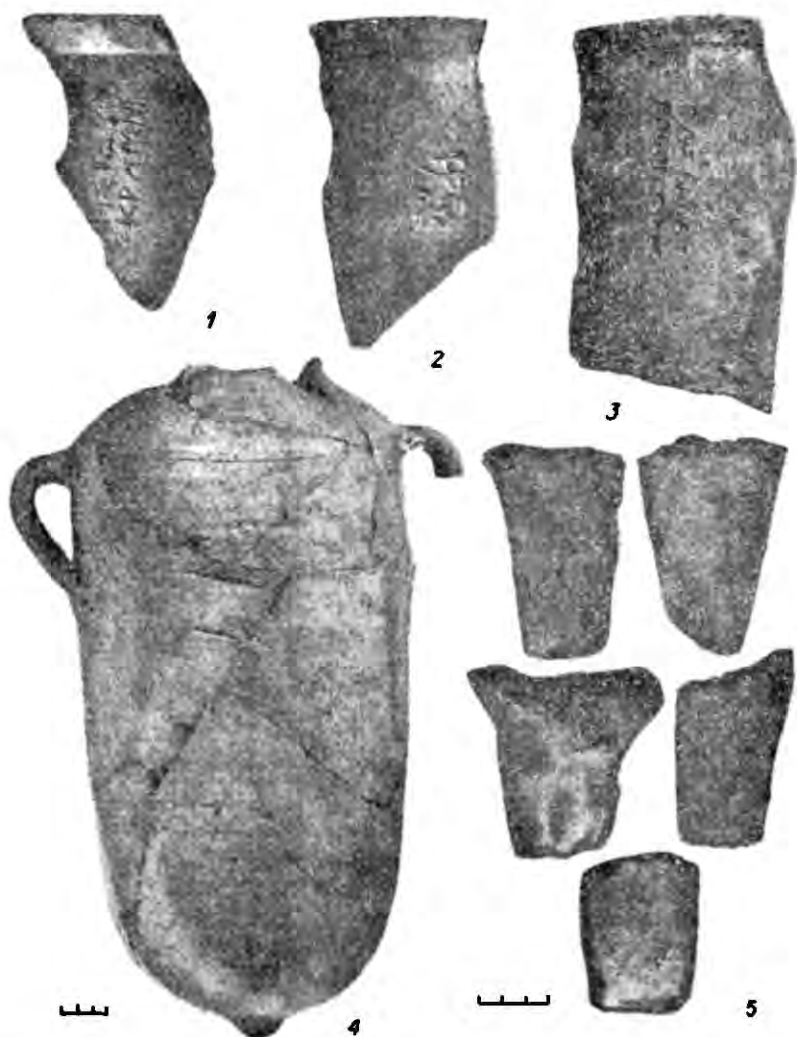

Рис. 4. Знахідки в «лавці ювеліра»:

1–3 — клейма гераклейських амфор; 4 — «пунійська» амфора з розкопу XIV; 5 — уламки саманних жаровень.

викликає заперечення теза про відносно широке поширення антропоморфних підвісок і пронизок на півдні Східної Європи, за словами авторів доповіді, їх «відносно часто знаходять на території СРСР»¹⁹. Скляні багатоколірні обличчя-маски відомі у відносно невеликій кількості на досить обмеженій території Північного Причорномор'я. Вище вже наведені дані каталога Хевернік. За даними К. М. Олексієвої, в колекціях радянських музеїв зберігаються 12 антропоморфних пронизок і підвісок²⁰. За опублікованими матеріалами нових знахідок (після публікації зведення К. М. Олексієвої), відомо ще п'ять пронизок і підвіска²¹. На фоні величезної кількості намиста античного часу у Північному Причорномор'ї* така кількість скляних обличчя-масок виглядає надто нечисленною. Можна по-різному пояснювати цей факт; ймовірно і таке припущення, як зв'язок цих виробів з певними ідеологічними уявленнями. Саме про це пишуть і К. М. Олексієва і автори цхалтубської доповіді²². Прямих доказів цієї версії поки що немає, проте по-

* Так, при аналізі єгипетського фаянсу К. М. Олексієва врахувала 8 149 екз., а при описі подібних намистин — 1084 екз. (Див.: Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья. — САИ. — М.: Наука, 1975. — Вып. Г1–12. — С. 29. — Табл. 1. — С. 55).

казово, що переважна більшість знахідок антропоморфних підвісок і пронизок, як зазначено вище, походить із грецьких міст і їх найближчого оточення. Мабуть, має рацію К. М. Олексієва, коли відзначає, що найцінніші скляні прикраси осідали в містах. Таким чином, теза авторів цхалтубської доповіді про широке поширення пронизок і підвісок цього типу у «варварському хінтерланді» археологічними матеріалами не підтверджується.

Поодинокі знахідки з території Скіфії походять або з розкопок великих городищ — торговельних центрів, куди потрапляв античний імпорт (Кам'янське, Басівьке), або з багатих поховальних комплексів Нижнього Подніпров'я — курган Жовтокам'янка, один з курганів Гайманового поля, один із Любимівських курганів. Згадаймо ще неопубліковані знахідки О. М. Лєскова в Адигеї, де в одному з курганів V ст. до н. е. трапилося кілька антропоморфних пронизок²³.

Не точні у цхалтубській доповіді дані про час появи таких прикрас у Північному Причорномор'ї, найбільш ранні серед них відносяться не до рубежу VI—V ст. до н. е., а до V ст., швидше навіть до його середини; період найбільшого поширення багатоколірних скляних масок не IV—II ст., а IV—III ст. до н. е. Практично за межі III ст. (можливо за його першу половину) антропоморфне намисто не виходить.

У зв'язку з наведеними вище відомостями про кількість знахідок скляних облич-масок і їх ареал виробу з Єлизаветівської «лавки ювеліра» виглядають досить незвичайно. Вражає насамперед кількість підвісок, хоча вони представлені переважно уламками, є підстави сподіватися (приблизний підрахунок за уламками борід з наліпом-ротом), що торговець мав близько десяти подібних прикрас. Звичайно, такі підвіски в одному комплексі трапляються у кількості не більше двох. Припустимо, що підвіски з комплексу XVIII не утворювали однієї низки, а являли собою серію однакових прикрас, призначених для роздрібного продажу. Такі високоякісні вироби продавалися, очевидно, поштучно, тоді коли масова продукція — намисто окоподібне, бісер, пірамідальні і біконічні пронизки — на вагу.

Для кого ж призначалися ці підвіски-апотропеї? В жодному з 400 поховань Єлизаветівського могильника такі прикраси не знайдено, що дає підставу передбачати їх відносно високу ціну і непопулярність серед рядового населення. Відсутні подібні прикраси і серед найближчого оточення Єлизаветівського городища, де, як правило, розташовані могильники осілого і кочового населення Подоння.

Беручи до уваги згадані вище багаті комплекси Нижнього Подніпров'я, де зафіксовані антропоморфні пронизки і підвіски, можна передбачати, що такий товар призначався не для рядових споживачів, а виключно для племінної верхівки, яка відвідувала Єлизаветівське торжище. Така «спеціалізована» торгівля могла бути пов'язана з певними категоріями дорогих товарів — з кращими сортами вин, дорогими тканинами і одягом, високохудожніми розписними вазами, виробами з дорогоцінних металів.

Асортимент товарів «спеціалізованої» торгівлі міг включати і певні категорії виробів місцевого виробництва. Це припущення підтверджують рештки майстерні по виготовленню рогових ритонів, розкопані на городищі в 1972 р.²⁴ Тут знайдено десятки заготовок з рогів великої рогатої худоби. Хоча і відсутні були готові вироби, але можливо, що після відповідної обробки (гравіровки, шліфовки, поліровки, обкладки металом тощо) вони поступали у продаж. Загальновідомо, що ритони у стародавніх народів, у тому числі і у скіфів, — посуд культового призначення, про що свідчать і образотворчі матеріали, і знахідки цих посудин у найбагатших комплексах Скіфії.

Таким чином, антропоморфні підвіски і ритони поряд з іншими дорогими товарами призначалися для продажу скіфській аристократії. Ці нові дані, одержані в результаті дослідження матеріалів будівель-

ного комплексу XVIII, дають можливість значно повніше уявити характер греко-скіфських контактів у Північному Причорномор'ї. Грецькі торговці (їх постійне перебування на городищі після ряду археологічних підтверджень є безсумнівним)²⁵ знали не лише загальний рівень попиту «варварського» ринку, а й вивчали його спеціалізовано.

Вважаємо за доцільне зупинитися на шляхах проникнення багатоколірних антропоморфних пронизок і підвісок на Нижній Дон. Важливі результати хімічних аналізів намиста з комплексу XVIII, проведені в хімічній лабораторії Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР. Все намисто, в тому числі і антропоморфні підвіски, представляють так званий «египетський рецепт», взагалі характерний для намиста, що ввозилося в античний час до Північного Причорномор'я (хімічний склад скла звичайний: Si—Na—C; склад шіхти — пісок з природною содою)²⁶. Таким чином, є певні підстави передбачати египетське виробництво складних прикрас з комплексу XVIII. К. М. Олексієва з достатньою вірогідністю вважає, що в VI—V ст. до н. е. египетське намисто потрапляло до Північного Причорномор'я через Мілет і Родос²⁷ а в IV ст. до н. е., на думку дослідниці, імпорт прикрас збільшується як в античні причорноморські міста, так і в середовище місцевого населення Північного Причорномор'я. Це період економічного розквіту античних полісів, що супроводжувався бурхливим розвитком торгівлі. Економічний розквіт переживає в цей час і Єлизаветівське городище — найбільший центр транзитної торгівлі в дельті Дону. Автори розкопок городища відзначають, що весь комплекс сучасних археологічних матеріалів дозволяє передбачити для IV ст. до н. е. не лише торгівлі зв'язки при посередництві Боспору, як вважали раніше більшість дослідників, «а й широкі безпосередні торговельні зв'язки із дельтою Дону ряду грецьких центрів»²⁸.

Це цікаве спостереження недавно поповнено незвичайною знахідкою: в 1979 р. в безпосередньому оточенні комплексу XVIII трапилася «пунійська» амфора, яку вдалося майже повністю реставрувати (рис. 4, 4). Можливо, ця унікальна для Північного Причорномор'я амфора певною мірою відбиває безпосередні контакти Єлизаветівського торжища з центрами виробництва багатоколірних скляних підвісок²⁹. Дальші дослідження покажуть, чи можливо розширити список центрів, що мали безпосередні контакти з дельтою Дону, за рахунок торгових пунктів Північної Африки.

Э. В. ЯКОВЕНКО

«Лавка ювелира» на Елизаветовском городище

Резюме

Исследования последних лет позволили выяснить несомненную принадлежность Елизаветовского городища на Дону к поселениям городского типа. По мнению авторов раскопок, «базовой» функцией этого городища была крупная оптовая торговля, ярким свидетельством чего стал известный «дом виноторговца». Данные о торговой деятельности городища существенно пополнились в 1980 г., когда на акрополе был раскрыт еще один комплекс торгового назначения (XVIII), условно названный «лавка ювелира». По характеру сооружения и вещевым находкам он датируется первой половиной IV в. до н. э.

Состав инвентаря в «лавке ювелира» — многочисленные целые и фрагментированные бусы, антропоморфные подвески, раковины каури, фрагментированная лекана, а также свинцовая гиря-разновес — позволяет говорить о специальном назначении этого помещения, где, вероятно, размещался греческий торговец. Все типы украшений из «лавки ювелира» находят ближайшие аналоги среди рядовых комплексов Елизаветовского могильника. Исключенные составляют антропоморфные подвески, более характерные для греческого населения античных городов и богатых комплексов кочевой скифской знати. Таким образом, материалы, полученные при исследовании комплекса XVIII, позволяют говорить о существовании специализированной торговли на Елизаветовском торжище, где наряду с товарами широкого сбыта продавались более дорогие изделия, предназначенные для кочевой аристократии причерноморских степей.

¹ Брашинский И. Б., Марченко К. К. Елизаветовское городище на Дону — поселение городского типа // СА. — 1980. — № 1. — С. 211—218.

² Там же. — С. 216.

³ Брашинский И. Б., Марченко К. К. Строительные комплексы Елизаветовского городища на Дону // СА. — 1978. — № 2. — С. 213.

⁴ Брашинский И. Б. Южнодонская экспедиция // АО 1980 г. — М., 1981. — С. 97.

⁵ Марченко К. К. Оборонительные сооружения Елизаветовского городища на Дону // СА. — 1974. — № 2. — С. 253—256.

⁶ Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону. — Л., 1980. — С. 99—100.

⁷ Алексеева Е. М. Классификация античных бус // Статистико-комбинаторные методы в археологии. — М., 1970. — С. 79, табл. 3, 4; *Либеров П. Д.* Памятники скифского времени на Среднем Дону. — М., 1965. — 38 с. (САИ; Вып. Д1-31).

⁸ Брашинский И. Б. Отчет о работах Южнодонской экспедиции в 1980 г. // Науч. архив ИА АН СССР. — Ф. Р-1, № 8132. — С. 8 сл.

⁹ Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт... — С. 141, табл. XXI, 241.

¹⁰ Брашинский И. Б. Отчет о работах... — С. 10.

¹¹ Брашинский И. Б., Марченко К. К. Строительные комплексы... — С. 213.

¹² Алексеева Е. М., Арсеньева Т. М. Стеклоделие Танаиса // СА. — 1966. — № 2. — С. 185—187.

¹³ Львова З. А. Стекланные бусы Старой Ладоги // АСГЭ. — 1970. — № 12. — С. 109.

¹⁴ Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — 1982. — Вып. Г1-12. — С. 40—42, 36; *Haevernick T. E.* Yesicht sperlen. — Sonderdruck // Aus dem madzider Mitteilungen Heidelberg: Kerle, 1977. — Bd. 18. — S. 176—231.

¹⁵ Алексеева Е. М. Античные бусы... — С. 41—42, табл. 47, 11—15, 19—22, 29.

¹⁶ Там же. — Табл. 47, 20.

¹⁷ *Haevernick T. E.* Op. cit. — S. 176—231.

¹⁸ *Гороховская Л. П., Циркин Ю. Б.* Северное Причерноморье и Карфаген // Тез. докл. и сообщ. III Всесоюз. симпоз. по древ. истории Причерноморья на тему «Эллинизм и Причерноморье». — Цхалтубо, 1982. — 128 с.

¹⁹ Там же. — С. 20.

²⁰ Алексеева Е. М. Античные бусы... — С. 41—42, табл. 47.

²¹ *Онайко Н. А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. // САИ. — 1970. — Вып. Д1-27. — С. 107—118; *Тереножкин А. И., Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н.* Скифский курганный могильник Гайманово поле // Скифы и сарматы. — Киев, 1977. — С. 184, рис. 37, 9; *Мозолевский Б. Н.* Скифский «царский» курган Желтокаменка // Древности степной Скифии. — Киев, 1982. — С. 207, рис. 35, 18; *Лесков О. М.* Скарби курганів Херсонщини. — К., 1974. — С. 63, рис. 52; С. 11, 98.

²² Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ, 1975. — Вып. Г1-12. — С. 11; *Гороховская Л. П., Циркин Ю. Б.* Северное Причерноморье... — С. 21.

²³ *Сокровища курганов Адыгеи: Каталог выставки.* — М., 1985. — Табл. 8.

²⁴ Брашинский И. Б., Марченко К. К., Мелентьева Г. М. Исследования в дельте Дона // АО 1972 г. — М., 1973. — С. 115.

²⁵ *Brašinšij I. B., Marčenko K. K.* Elisavetovskoje skythishe Stadt im Don-Delta. — München, 1984. — 78 s.

²⁶ Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья... — С. 46.

²⁷ Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт... — С. 100.

²⁸ Брашинский И. Б. Об одном феномене предкавказского импорта IV в. до н. э. // Культурные взаимосвязи народов Средней Азии и Кавказа с окружающим миром в древности и средневековье: Тез. докл. — М., 1981. — С. 111.